

УКРАЇНЬСЬКА ЖІНКА У ІНШОНАЦІОНАЛЬНОМУ СЕРЕДОВИЩІ: ПОБУТОВИЙ ТА ГРОМАДЯНСЬКИЙ ВІЯВИ

Валентина Піскун

РОДИННЕ ЖИТТЯ УКРАЇНСЬКИХ ПОЛІТИЧНИХ ЕМІГРАНТІВ: ПОБУТ, ВЗАЄМИНИ (20-ті – 30-ті РОКИ ХХ ст.)

Українські політичні емігранти, опинившись у країнах західної Європи після поразки Української революції, у своєму буттєвому ви- мірі надавали перевагу цілеспрямованій організації українського життя навколо себе, оскільки процес комунікації зі світом країни проживан- ня був звужений через брак знання мови, обмеженість у правах та працевлаштуванні. Повсякденне життя українських політичних емі- грантів, як біженців, мало свою особливість у кожній країні прожи- вання і диктувалося визначенням статусу та можливостями самозабез- печення і самореалізації у рамках, визначених країною, норм.

Проблему родинного життя українських політичних емігрантів розглядаємо у декількох площинах. Як загальну практику вимушеного побутування людини в іншій країні, тобто соціально-правові аспекти перебування, та конкретно-особистісний, тобто як кожна конкретна українська родина, яка кардинально змінила свій побут, облаштува- лася й пристосувалася до нових умов життя, які суспільні виклики доводилося долати жінкам, чоловікам, дітям в умовах еміграції.

В українській історіографії при вивченні історії політичної емі- грації міжвоєнного періоду пріоритетними для висвітлення залиша- ються такі питання: українське політичне життя в умовах еміграції, громадсько-культурна самоорганізація, освітня й наукова праця. Особ- ливості родинних стосунків, міжособистісні взаємини: чоловік-дру- жина; батьки-діти, інтеграційні процеси в суспільства країн проживан- ня, міжетнічні шлюби, правові засади перебування в шлюбі залиша- ються поза увагою дослідників, а якщо і висвітлюються, то в контексті інших більш розроблених тем. Виключенням із правила є публікації Н. Миронець про стосунки В. Винниченка і його дружини Р. Ліфшиць, публікації Т. Ківшар про родину Петлюр та С. Сірополка.

В. Пісчун, *Родинне життя українських політичних емігрантів:...*

Джерелами до висвітлення теми є передовсім спогади самих учасників подій, листування, щоденники, публікації в тогочасній пресі та офіційні документи, що засвідчують родинний статус.

У попередніх дослідженнях я вже окреслювала основні хвилі еміграції з України у процесі революції, і в який спосіб ті чи інші діячі опинилися в еміграції¹. Тут наголошу, що процес оформлення документів для виїзду за кордон був пов'язаний з отриманням у Міністерстві внутрішніх справ паспорта², за яким здійснювалася ідентифікація особи. За заявами, поданими до МВС (або МЗС), та записами в паспорті можемо проаналізувати виїздила людина сама, чи з родиною. Так, наприклад, колишній міністр внутрішніх справ, контр-адмірал Михайло Білінський писав у зверненні до міністра закордонних справ: “Ласкаво прохаю Вас пане Міністре, не відмовити в розпорядженню видати паспорт моїй дружині Ганні Олександрівні Білінській 28 років, ісповідання лютеранського. Вступаючи в діючу армію, я маю потребу відправити жінку до одного з міст: Кракова, Варшави, Праги або Відня. 6 липня 1920 року”³. Сам Михайло Білінський брав участь у Другому зимовому поході і 17 листопада 1921 р. біля с. Малі Міньки, уже поранений, потрапив у оточення і, не бажаючи потрапити в полон до більшовиків, застрелився. На той час йому було 38 років. Як бачимо, родинне життя цього подружжя так і не склалося.

Міністр Пошт і Телеграфу Іларіон Косенко 26/VII 1920 року звертався до МЗС з проханням видати паспорт йому, дружині Софії і двом дітям: Євгену та Вірі⁴. На документі олівцем приписка “до Парижу”. Варто зазначити, що родина Косенків на довгі роки осіла в Парижі, а сам голова сімейства упродовж багатьох років був адміністратором часопису “Тризуб”, брав активну участь в українському

¹ Див.: В. Пісчун, *Політичний вибір української еміграції (20-ті роки XX століття)*, К. (МП “Леся”), 2006, с. 57–77.

² У справі “Міністерство внутрішніх справ УНР, адміністративний департамент, відділ «Пашпортний стіл»” зберігаються прохання окремих громадян про видачу закордонних паспортів 10 грудня 1920 – 8 листопада 1921 р. Зі справи також дізнаємося, що видача паспортів військовослужбовцям УНР здійснювалася тільки за згодою Військового Міністра, не завжди прохання окремих громадян задовольнялися, зазначалася також вартість бланків паспортів, збір, встановлений законом та порядок їх видачі. Див.: *ЦДАВО України*, ф. 1092, оп. 2, спр. 715 арк. 14, 42, 83. Самі паспорти зберігаються у ф. 1092, оп. 3, спр. 826.

³ *ЦДАВО України*, ф. 3696, оп. 2, спр. 555, арк. 119.

⁴ *Ibid.*, арк. 141, 141зв.

громадському житті у Франції⁵. Однак не всі ті, хто покинули територію України під час революційних подій, чи відступу Армії УНР, відразу стали емігрантами. Частина з них повернулися (як М. Грушевський з родиною), а декому як, наприклад, Олександрю Олесю вдалося воз'єднатися з дружиною і сином у 1923 році уже в еміграції.

Цікаво, що й сам закордонний паспорт був доволі інформативним. Так, про Василя Біднова читаємо: “громадянин УНР, їде з сином Арсеном. Місце і дата народження 1874. Заняття: Декан Богословського факультету Українського університету в Кам'янці. Постать: низька. Волосся: чорне. Очі: чорні. Обличчя: довге. Особливі прикмети: носить бороду”⁶. Родина Ростислава Лашенка, українського правознавця виїхала до Праги у 1921 р. у повному складі: дружина Марія, дочка Галина і син Олег⁷.

Одним із нагальних питань, що його доводилося розв'язувати емігрантам на початку 1920-х років, було воз'єднання родин. Загублені під час військових дій, виконанні службових обов'язків, люди шукали один одного роками, а декому так і не вдалося воз'єднатися; частина створила нові сім'ї за межами України. Такий гіркий досвід був у родинах Євгена Чикаленка (двоє дітей залишались в Україні і були репресовані), Івана Липи (дружина залишилась в Україні), Володимира Винниченка (батьки якого залишилися в Україні) та багатьох інших. Інформація про долю рідних, які залишилися в Україні, часто надходила через декілька років. У 1926 р. М. Шаповал писав у Щоденнику: “25.VII. «Олюця передала пізно в ночі лист від Дороша /брата з України. С. З./ Батько й мати померли ще три роки назад /1923 р. під час голоду. С. З./»”⁸.

Спецслужби СРСР ретельно стежили за переміщенням, листуванням, особистим життям найбільш активних політичних емігрантів. Серед таких був і політичний діяч Олександр Шульгин, міністр закордонних справ УНР в еміграції. Постійно стежили за його пересуван-

⁵ В. Піскун, *Портрет діяча УНР Іларіона Косенка за спогадами друзів та офіційними документами*, Наукові записки Національного університету “Острозька академія”. Серія “Історичні науки”, вип. 23 (2015), с. 261–265.

⁶ ЦДАВО України, ф. 1092, оп. 3, спр. 826, арк. 7, 7зв., 8.

⁷ *Ibid.*, арк. 83–85.

⁸ М. Шаповал, *Щоденник від 1 січня 1925 р. до 22 лютого 1932 р.*, ч. II, упорядкував Інж. Сава Зеркаль. Накладом упорядника. Видала Українська Громада ім. М. Шаповала в Новім Йорку, 1958, с. 32.

В. Піскун, *Родинне життя українських політичних емігрантів:...*

ням у різних країнах. У донесенні від 20/IX 32 т. Чердаку, т. Левоцькому, т. Леплевському, т. Горбу читаємо: “Нещодавно з Парижу через Варшаву проїхав на Волинь Шульгин”⁹. Згодом в іншому агентурному донесенні повідомляється: “Цими днями був у Празі Шульгин, який розповідав дуже багато цікавого про міжнародний стан річей”¹⁰. А 8.XII у довідці-донесенні “Українці у Франції” повідомлялося: “Професора Шульгина у Парижі немає. Він був у Празі, а тепер тимчасово перебуває в Женеві”¹¹. 14.XII у донесенні “Про Шульгина”: “13.XI 32 р. в Чернівці із Бухареста приїздив Шульгин і увечері того ж дня в Українському Народному Домі був концерт українського хору, де був Шульгин... 14.XI увечері Шульгин прочитає лекцію про Драгоманова”¹². І подавався дуже детальний опис всього, що відбувалося.

Про Андрія Лівичького повідомлялося, що він “проживає у Варшаві під прізвиськом Платковський. Паспорт цей Лівичькому видано польською владою. Під цим же прізвиськом проживає і його дружина, а син і донька під своїм власним прізвиськом”¹³. Тобто, життя українських політичних емігрантів перебувало під пильним “оком” радянських спецслужб, і це ускладнювало й так їхнє нелегке становище.

Найбільше, що докучало емігрантським родинам, – це невизначеність статусу в країнах перебування, складнощі із житлом та отриманням дозволів на працю. На початковому етапі еміграції була загальна надія на тимчасовість такого стану і швидке повернення в Україну, проте згодом ці ілюзії все менше надавалися до життя й люди поступово пристосовувалися до тих умов, які їм підкидала доля, проте не припиняли боротися за відродження УНР. Для Державного Центру УНР в еміграції одним із складних питань було узаконення шлюбів та розлучення українських громадян. Уже 14 листопада 1921 року на засіданні уряду розглядалося питання “чи законні шлюбні розводи українських громадян, переведених судами чужими” і було розроблено “Проект закону про розвід шлюбу українських громадян неправославного віросповідання за кордоном”¹⁴. 13 грудня 1921 р. міністр юстиції звернувся з листом до МЗС такого змісту: “Повідомляємо про

⁹ *Галузевий державний архів Служби зовнішньої розвідки України*, Арх. № 12617, т. 6, спр. 7, УНР-1932, т. II, арк. 355.

¹⁰ *Ibid.*, арк. 215.

¹¹ *Ibid.*, арк. 274.

¹² *Ibid.*, арк. 300.

¹³ *Ibid.*, Арх. № 12617, т. 7, арк. 20.

¹⁴ *ЦДАВО України*, ф. 3696, оп. 2, спр. 556, арк. 10, 14, 20–21.

одержання мною проекту «Закону про розв'язання шлюбу українських громадян не православного віросповідання за кордоном». Прошу Вас пане Міністр про те, аби мені було надіслано той фактичний матеріал, який мається у Вашому розпорядженні та на підставі якого вами розроблений вище згаданий проект»¹⁵. МЗС дало таку відповідь: “жодного факту в справах розв'язання шлюбів осіб неправославної віри воно не має. Мається за кордоном ряд випадків, коли нашим громадянам неправославної віри піднімається перед чужоземними цивільними судами або духовною владою справи про розв'язання їх шлюбів. Чужоземні суди погоджуються розглядати такі справи при умові, що їхні ухвали будуть визнані православними на Україні”¹⁶. За роз'ясненням з цих життєво важливих питань МЗС зверталося також і до Міністра ісповідань, “які саме документи необхідно розсилати заінтересованим особам для розгляду Церковною Радою прохань про шлюбну розлуку”¹⁷. 17 грудня 1921 р. Міністерство ісповідань дало відповідь: “Шлюби по православному обряду розв'язує утворена при Міністерстві ісповідань Церковна Рада, яка збирається сесіями. На проханнях і документах про розірвання шлюбу, які подаються до Міністерства ісповідань, належить приложити 2.500 м. п., згідно з постановою Церковної Ради – на покриття видатків зв'язаних з приїздом пан-отців – членів Церковної Ради. При розв'язанні шлюбів ЦР спирається на правила, в копії при цьому додані”¹⁸. При цьому міністр юстиції роз'яснив таке: “Загальні правні норми до вирішення питань про розлуку шлюбу православними визначені в Статуті Духовної Консисторії в Т. X, Збірник законів цивільних і в статуті цивільних судів Постановування Т. XVI. Нині ж розлука шлюбів православних провадиться на підставі постанов Священного Собору Православної Російської церкви від 7–20 вересня 1918 р. і Закона від 1 січня 1919 р. Про вищий Уряд Української Автокефальної Православної соборної церкви”¹⁹.

Так, наприклад, Сава Зеркаль, секретар Співки українських інженерів на Словаччині писав І.ВІІІ.31 до Микити Шаповала: “В жовтні місяці цього року маю поїхати до Білгороду, щоби там оформити мою женитьбу, бо тут в ЧСР ніяк не можна потрібної формальности досягнути. Діло в тім, що на Україні в році 1913 я був по перше жонатий,

¹⁵ ЦДАВО України, ф. 3696, оп. 2, спр. 515, арк. 19.

¹⁶ *Ibid.*, арк. 22.

¹⁷ *Ibid.*, арк. 17.

¹⁸ *Ibid.*, арк. 21.

¹⁹ *Ibid.*, арк. 25.

В. Пісун, *Родинне життя українських політичних емігрантів...*

дружина вийшла заміж, а розводу від неї ніяк не дістану, вже більше двох років як за тим папірцем розводом вовтузья і все ніщо. Тепер вже тут «жонатий» більше року, маю вже доньку – гайдамачку! І то все якось на чесне слово – тож за всяку ціну мушу поалагодити ці формальності до одруження, а це можливо або в Болгарії, або в Сербії”²⁰.

Не облаштованість побуту, туга за рідною землею, а часто й за рідними, які залишилися в Україні, невідомість про їхню долю, туга штовхали людей до різних вчинків. Так Ю. Тищенко-Сірий записав у своєму Щоденнику 11/IX 1921 року: “Олесь в розпуці, дудлить пиво десятками літрів денно. Коли починаєш йому дорікати, виправдовується тим, що мусить щоденно наповнити жили свої, бо без того не може заснути. Заснути ж йому треба конче, щоб не думати про оточення й про свою родину, жінку та сина Льолю, які перебувають на Україні. Грошей ні в його ні в мене немає. Але моє становище усугубляється ще тим, що мушу вислати понад сто тисяч Винниченкові, який сидить в Берліні буквально без копійки, а також дати щось і Черкасенкові, який нидіє тут в біді”²¹. Виявом самотності були згадки про минуле життя, ностальгія за втраченими можливостями. Це можна простежити, наприклад, за записами у Щоденнику Юрія Тищенка (Сірого). “Цілу ніч снилась Віра²², але якось то без Борі. З дня нашої розлуки минуло понад чотирнадцять літ, а все-таки ще й сьогодні я можу сказати, що нікого я так не кохав, як її, та чи й кохав до неї і після неї взагалі?... Дев’ять місяців життя з Вірою варто всього життя”²³. Життя Юрія Пилиповича було доволі напруженим. Як видавець, він постійно мав зустрічі з різними людьми, їздив в інші країни, часто сам позичав гроші, у нього робили позички. А однією з особливостей тих, хто, як і він, мав житло, було те, що в них часто ночували,

²⁰ ЦДАГО України, ф. 3563, оп. 1, спр. 163, арк. 36.

²¹ О. Мельник, *Щоденник Юрія Тищенка (Сірого) (1919–1924 роки)*, Український археографічний щорічник. Нова серія, вип. 12. Український археографічний збірник, т. 15, К., 2007, с. 614.

²² Перша дружина Ю. Тищенка, у дівоцтві – фон Ротріх, вчителька народної школи при залізничній станції Долгінцеве на Катеринославщині. Взяли шлюб влітку 1906 р. У 1907 р. у подружжя народився син Борис. Як свідчать листи Ю. Тищенка до М. Грушевського, після свого повернення в підросійську Україну він відвідав дружину та сина і мусив розірвати шлюб. 27 березня 1908 р. Ю. Тищенко писав: “Все, що було в житті найкращого, в що я вірив, для чого жив, – розбито і зруйновано. Нема в мене семі. Час розлуки зробив своє, і я втерав дружину. Був там, розійшовся як найкраще і зів’язався сам. Вибачте, що ділюсь своїм горем. Це була причина того, що я хотів лишити все на світі, а тепер одумався і буду жити для діла” (ЦДАГО України, ф. 1235, оп. 1, спр. 871, арк. 222). О. Мельник, *Op. cit.*, с. 657.

²³ О. Мельник, *Op. cit.*, с. 616.

проживали знайомі. “Черкасенко ще й досі живе в мене і ще й досі почуває, що так воно й слід. І дешево і вигідно. Я цілими днями не буваю дома. Прихожу тільки спати. Працюю більше в кавярні, де пишу «Пізньої осені», бо дома і холодно, і нервно”²⁴, – писав 6/II.1922 року Ю. Тищенко (Сірий) у Щоденнику. Турбуючись про свого сина, який проживав в Україні, Юрій Пилипович з різними okazіями передавав йому гроші, намагався посприяти його переїзду в ЧСР на навчання.

Допомагав своїм рідним в Україні і Андрій Лівичський. Радянські спецслужби так про це зазначали: “Лівичському відомо про арешт його тестя Ткаченка з дочкою. Після того, як вияснилося, що ГПУ відомо про отримання Ткаченком грошей через Польське Консульство. Лівичський посилає тепер їм гроші листами (детально як листом невідомо)”²⁵.

Найбільшою складністю для емігранта було винаймання житла, тобто пошук свого власного захищеного місця. Ось як описували проблеми з житлом різні за статусом емігранти з України. 19 листопада 1921 р. Олександр Хомик, який за дорученням уряду УНР в еміграції перебував у Відні, в одному з листів писав: “Кедровський купив собі у Бадені (27 кіл. від Відня) маленьку віллу за 1.200000 австрійських корон. Зараз багато українців не маючи змоги знайти у Відні помешкання перенеслися до Бадену. І так зараз замешкав там Кашинський, директор «Вернигори»; др. Володимир Кушнір, Русов і т. п. Наш бувший копенгагенський посол Дмитро Лівичський зараз теж в Бадені в санаторії”²⁶. А Д. Дорошенко 10 лютого 1924 р. повідомляв В. Липинському: “Учора ховали тут у Празі Г. М. Сидоренка: помер в шпиталі для вбогих від хвороби серця. Дивак був великий і неврівноважений, але патріот. Журба за Україну властиво і звела його в могилу”²⁷. Про свої ж митарства зазначив: “А у мене тимчасом стільки було клопоту й домових неприємностей: я найняв собі з 1-го липня ціле маленьке помешкання з двох кімнат і кухні на селі, 20 кіл. від Праги, щоб «раз на завжди» увільнитись від рабства у квартирних хазяйок і утворити мені елементарну можливість працювати. Одмовившись від теперішньої квартири, довелось посваритись з господинею, яка претендувала на нас за те, що кидаємо хату влітку, коли в городі ніхто не найме. Утво-

²⁴ О. Мельник, *Op. cit.*, с. 621.

²⁵ *Галузевий державний архів Служби зовнішньої розвідки України*, Арх. № 12617, т. I, спр. № 7, т. 2, арк. 406.

²⁶ *ЦДАВО України*, ф. 3696, оп. 2, спр. 171, арк. 56зв.

²⁷ *Вячеслав Липинський. Архів*, т. 6. *Листи Дмитра Дорошенка до Вячеслава Липинського*, редактор Іван Коровицький, Філадельфія, 1973, с. 73.

В. Піскун, *Родинне життя українських політичних емігрантів:...*

рилась така атмосфера в хаті, що Нат. Мих. (дружина Д. Дорошенка – В. П.) на цілий день виходить з дому, щоб не бачитись з господинею, і пересиджує у знайомих. Я також навідуюсь до хати лиш на годинку вдень, та ще ночуємо”²⁸.

У більшості родин українських політичних емігрантів побутове сімейне життя прагматично вписувалося у творення “свого” світу в еміграції, а жінки і діти розділили долю політичного вибору своїх батьків. До таких родин можна впевнено віднести родини Симона і Ольги Петлюр, Марії й Андрія Ливицьких, Ольги і Микити Шаповалів, Іларіона та Софії Косенків, Ніни та Степана Сірополків, Клавдії та Марка Безручків, Вікторії та Олександра Удовиченків, Дмитра та Наталії Дорошенків, Лідії та Валентина Садовських, Івана та Зінаїди Мірних та багатьох інших.

Так, осідком для напівлегального життя Голови Директорії УНР і Головного отамана військ УНР Симона Петлюри були: м. Тарнів, потім Варшава і останнє місцеперебування – Париж. Його родина – дружина Ольга Панасівна і донька Леся слідували за ним. На час еміграції Лесі було 8 років. Як відомо, Ольга Петлюра з Лесею наприкінці листопада 1919 р. з метою забезпечити життя виїхали до Праги, а з батьком листувалися. Як зазначала у вступній статті до життєпису Лесі Петлюри упорядник Таїсія Ківшар, життя їхнє було нестабільним і небезпечним. “Родина жила досить скромно, як і більшість українських інтелігентів-емігрантів. Матеріальна скрута змушувала навіть продавати дорогі й пам’ятні речі, зокрема, про це свідчить відомий епізод, коли С. Петлюра послав ад’ютанта продати навіть свій військовий плащ”²⁹. Родинне листування Петлюр насвітлює не лише життєво-побутові колізії повсякдення, а й психологію стосунків, турботу один про одного й щирю любов і ніжність. Про це, наприклад, свідчить один із листів до доньки від 4 квітня 1925 р. з Парижа:

“Дуже мене цікавить, чи отримали ви з мамою по парі панчіх, які я вислав вам? Якщо вони дійшли, то напишіть мені, чи прийшлись вони до ноги та чи колір вподобався? Тут всі ходять в панчохах такого кольору.

Ну, нарешті, повідом мені також, чи подобається тобі ота стрічка, яку я вклав до свого листа, посланого два дні тому? Щоб він

²⁸ Вячеслав Липинський. *Архів*, т. 6, с. 86.

²⁹ Леся Петлюра, *Народе мій, улюблений...*, підготов. до вид., передне сл. упорядкув., життєпис та комент. Т. Ківшар, К. (Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського), 2009, с. 23–24.

дійшов напевне, я послав його рекомендованим. Цього листа також посилаю рекомендованим, щоб він дійшов разом з марками.

Вкладаю до нього і кілька пелюстків від квіток, що привіз сьогодні вранці Коля Ковальський з-під Парижу, з міста Уз, куди він їздив на цукроварню, де працюють наші козаки”³⁰.

Після вбивства С. Петлюри його родина залишилася без будь-яких коштів, а донька Леся, хвора на туберкульоз, потребувала лікування. Йї слід віддати належне українській громаді, Уряду УНР в екзилі, які надавали допомогу цій родині. Після вбивства С. Петлюри українськими діячами було створено Комітет для вшанування пам’яті Симона Петлюри у Франції. Головою обрано генерал-хорунжого О. Удовиченка, заступником – кн. Я. Токаржевського-Карашевича, секретарем І. Базяка, скарбником В. Мешковську. 22 червня 1926 року видав комунікат “До вірних синів – патріотів українського народу в Америці та Канаді”, в якому зазначалося: “Покійний залишив дружину і доньку без ніяких засобів до життя. Відзначаючись надзвичайною безкорисністю протягом усього свого життя, він ніколи не дбав про забезпечення своєї та своєї родини... Організувати спецфонд для забезпечення родини”³¹. У цій же архівній справі зафіксовано й грошові надходження, які отримав оргкомітет від різних осіб.

Попри труднощі побутового життя, безгрошів’я українські політичні емігранти допомагали один одному пережити скрутні часи, опікувалися дітьми померлих, збирали кошти на допомогу хворим. Так 15.XI.1922 р. Модест Левицький звертався до Микити Шаповала і очолюваного ним Громадського комітету допомоги з грошима вчити Юрка Матушевського. “Це наш громадський обов’язок заопікуватися сиротою Федора Павловича Матушевського”, – писав він³². А дочка генерала Всеволода Змієнка Галина після смерті матері виховувалася в родині генерала Марка Безручка. Про це вона писала в листі до Івана Огієнка, митрополита Іларіона 1946 р., березня 9: “Я дочка пок[і]йного] тепер генер[ала] Всеволода Змієнка, стратила в 2-гому році життя маму і від того часу виховувалась в родині панства К. (Клавдії – В. П.) і М. Безручків. Тепер в Канаді не визнають їх стосунків матері й дочки”³³. К. Безручко так і не одержала дозволу на виїзд до Канади,

³⁰ Леся Петлюра, *Op. cit.*, с. 448–449.

³¹ ГАРФ, ф. 7437, оп. 1, д. 4, л. 1.

³² ЦДАГО України, ф. 3563, оп. 1, спр. 177, арк. 3.

³³ Листування митрополита Іларіона (Огієнка), упорядник о. Юрій Мицик, професор, доктор історичних наук, К. (Видавничий дім “Києво-Могилянська академія”), 2006, с. 37.

В. Пісун, *Родинне життя українських політичних емігрантів:...*

вона померла в 1948 році, про що Галина Змієнко-Сенишин повідомила митрополита Іларіона 1948 р., серпня 2: “Клавдія з Корнієнків Безручко вдова св. пам’яті генштабу генерал-хорунжого Марка Безручка, колишня голова «Союзу Українок» і гуманітарної секції у Варшаві, народжені 31 травня 1889 року в Харкові, померла 15 квітня 1948 року в Бравнаві, у Горішній Австрії, після довгої важкої недуги...”³⁴. Такі приклади були непоодинокі.

Попри політичну опозиційність представники різних політичних течій в еміграції допомагали один одному у скрутних життєвих обставинах. Наприклад, 20 грудня 1925 р. Д. Дорошенко писав до В. Липинського: “Я вже не кажу про те, що й тепер мене гнітить не так матеріальна залежність від чужого уряду, від якого я не знаю за що і про що дістаю допомогу, – як залежність моральна, яка в’яже мене в тисячу разів більше. Не забувайте, що я тут сотнями зв’язків зв’язаний з людьми, з якими доводиться ідейно ворогувати: я ж сижу в одній жмені з усіма тими «сохвинцями»: живу в однім домі (буквально), працюю в одних інституціях, приймаю тисячі допомог і услуг, і взаємно плачу тим самим. Я не знаю, наприклад, що було би зі мною, як би в часі хвороби Нат. Мих. не помогала б нам пані Шульгинова, що живе по сусідству. І так на кожному кроці. А доки я сижу в тих обставинах, як зараз, – не може бути інакше. Для Вас усі ці Лотоцькі, Шульгини – це літературні імена, які Ви зустрічаєте лиш на друківаних сторінках, для мене ж – це живі фігури, які я бачу що дня, з якими ділю хліб-сіль, ділю долю і недолю, і це утворює для мене те, що я називаю «Моральною залежністю». Якби не дай Боже, перестав існувати наш університет, то ця залежність ще збільшиться, і ці люде будуть по мірі сил своїх старатись допомогати мені десь устроїтись, як і я допомагав їм”³⁵. І саме ця думка Д. Дорошенка підважує усі твердження дослідників про ворогування різних політичних течій українців в еміграції. Протиріччя, що ширились між ними, – мали суто політичний характер.

Євген Бачина-Бачинський у своєму “Щоденнику із Женеві” занотував про своє кількарічне знайомство з родиною Коновальців. “Женева, 24 серпня 1929 року. Сьогодні день мого народження – минає 44 роки. Ми з дружиною сіли якраз обідати, як поштар приніс посилку-експрес із Парижу. Пише мій давній приятель (з 1915 р.) Василь

³⁴ *Листування митрополита Іларіона (Огієнка)*, с. 39.

³⁵ *Вячеслав Липинський. Архів*, т. 6, с. 193.

Панейко, сповіщаючи, що завтра має приїхати вечірнім потягом до Женеви родина Коновальців. Коновалець повертається із США, в Женеві нікого не знає, а з ним жінка й дитина. Панейко просить мене зустріти Полковника на вокзалі, знайти йому пансіон і взагалі заопікуватися ним. Мовляв, пізнаєте їх по тому, що їх хлопчина має років 5, має поранену ногу з перев'язкою. Приїдуть на тиждень”³⁶. У подальшому це знайомство переросло в дружбу двох родин про що свідчить ще один красномовний запис у щоденнику. “13.1.1935. Як майже щороку, так і тим разом зустрічали Новий Рік разом з родиною Коновальців. Але крім цього прийшли до нас: колишній уповноважений Грузії п. Харитон Шавішвілі, наш давній приятель, тепер журналіст при Лізі Націй, і два наші пенсіонери д-р мед. Сава Марценюк і д-р мед. Федір Мартинюк – обидва з Волині, теж наші приятелі. Новий рік зустрічали дуже добре. Дружина приготувала «мигдалеве желе» і пунш з ананасу, а Коновальці принесли смачний торт”³⁷. Ці слова зі щоденника не просто оповідають про стосунки між окремими людьми в еміграції, а й засвідчують їхню спорідненість і взаємодопомогу на побутовому рівні.

На початку 1920-х років урядові УНР доводилося вирішувати й такі питання, як право спадкоємності на майно родичів за кордоном. Так, до Посольства УНР у Австрії звернувся громадянин УНР Олександр Хомик із такою заявою: “дня 10 березня ц. р. (1921) помер мій брат громадянин УНР Артим Хомик, який залишив після себе спадок у манускриптах літературного характеру і інших предметах.

З огляду на те, що я не можу довго залишатись у Відні, щоби самому боронити права спадкоємця, прошу високих посольств настановити д-ра В. Старосольського”. 25 квітня 1921 р. посольство ухвалило відповідне рішення: “Консульський відділ при Посольстві УНР в Австрії сим признає п. Д-ра Володимира Старосольського опікуном над всім майном, залишившим після смерти Артіма Хомика”³⁸. У подібний спосіб вирішувалася справа з майном Петра Болбочана. Розпорядницею майна було призначено його дружину Марію Болбочан. Міністр закордонних справ у цій справі повідомляв посольство УНР у Відні 11 січня 1921 р.: “Для підтвердження судової скарги проти Румун-

³⁶ Євген Бачина-Бачинський, *Щоденник із Женеви. Життя і смерть полковника Коновальця*, Л. (“Червона калина”), 1993, с. 129.

³⁷ *Ibid.*, с. 154.

³⁸ ЦДАГО України, ф. 269, спр. 15, арк. 105–106.

В. Піскун, Родинне життя українських політичних емігрантів:...

ського Військового Міністерства необхідні для мене наступні документи: 1) посвідчення про смерть полковника Петра Болбочана 28 червня 1919 р.; 2) Посвідчення про те, що родина полковника Болбочана складається з Петра Болбочана і його дружини Марії Болбочан, і що по смерті Петра Болбочана все рухоме майно родини його, в тім числі автомобіля фірми Бенц, 4-х циліндровий, який знаходився при штабі Запорозького корпусу, яко приватна власність родини Петра Болбочана, бувшого командувача тим корпусом і який був переданий румунській владі під час переходу Запорозьким корпусом Румунської території, – належить тепер Марії Болбочан”³⁹.

Одним із найвідоміших буковинців, котрі підтримували уряд УНР в еміграції, був Микола Василько. Про його особисте життя відомо, що він “оженився вдруге з німкеню, кабаревою артисткою, якій записав усє майно. Це стало причиною до процесу його доньок з мачухою за спадщину” після його смерті 2 серпня 1924 р.⁴⁰. І такі справи були непоодинокі.

У вирі військових подій люди переміщувалися з одного місця в інше і часто або не мали документів (підтвердження особи, про освіту тощо), вони залишилися на окупованій території, або втратили їх під час бойових дій. А, отже, зверталися за допомогою до урядових структур. Так про те, що Федір Павлович Слюсаренко, народжений 6 червня 1886 р. в м. Черкаси, греко-православної віри, закінчив Київську духовну семінарію в 1907 р., а потім Імператорський Історико-Філологічний Інститут у Петербурзі в 1911 р. 22/II. 1921 р. Посвідчили це Лотоцький, Якименко Кушнір, Шульгин Олександр⁴¹.

Для того, щоб налагодити якусь свою справу в іншій країні, громадяни УНР зверталися за допомогою до уряду з наданням різних посвідок. Так, Сергій Пермінів звертався з таким проханням: “Прошу посвідчити, що пан Володимир Іванович Полетика у себе в маєтку Масоновщина, Полтавської губернії, Роменського повіту производил мармелад, фруктову пасту и повідло.

Ця посвідка потрібна на відкриття производства варення”⁴².

Були випадки зміни українських прізвищ через їх немилозвучність в інших мовах. Наприклад, до української дипломатичної місії в

³⁹ ЦДАГО України, ф. 269, спр. 14, арк. 3–4.

⁴⁰ Тривуб, ч. 50 (1928) 45.

⁴¹ ЦДАГО України, спр. 14, арк. 101–105.

⁴² *Ibid.*, арк. 111.

Румунії звернувся громадянин УНР Іван Васильович Тягнибіда з проханням змінити його прізвище на “Росненко”, пояснював, що “сучасне його прізвище «комічне». 5 лютого 1923 р. Голова місії К. Мацієвич звернувся до Міністерства закордонних справ УНР з листом: “приймаючи на увагу, що на еміграції серед чужих людей таке прізвище дійсно може викликати глум і тим більше обмежувати і без того сумне становище людини, підтримати прохання”⁴³. Часом прізвища змінювали з метою конспірації, бо на території УСРР залишилися рідні і тому прагнули відвернути від них увагу каральних органів у такий спосіб.

Однією з небезпек, що чигали на політичних емігрантів та їхні помешкання, були завербовані російськими більшовиками шпигуни, які намагалися проникнути (під різними приводами) в помешкання та викрасти архівні матеріали тощо. Про один із таких епізодів описує в своєму Щоденнику Микита Шаповал: “11 лютого 1926. Одкрилась перед тижнем афера українських комуністів, які хочуть напасти на мое помешкання, щоб забрати архив і кореспонденцію. Під видом чеської таємної поліції! Коноводить Тимко Малик, а допомагають Омелян Білик, Кравчук, Гулька... Дійсно Білик двічі бував у мене на помешканні, під видом прохача «стипендії»”⁴⁴.

Свідченням тому, що питання українських політичних емігрантів упродовж усього міжвоєнного періоду так і не було вповні розв’язане в різних європейських країнах можуть бути рішення IV з’їзду Українського Центрального Комітету в Польщі від 2 листопада 1937 р. В його резолюціях констатовалося таке:

“1. На внесок Головної Управи просити відповідні міністерства про виділення українських емігрантів, яко заслужених, в окрему групу чужинців і трактування їх нарівні з обивателями польськими.

2. а) просити відповідні міністерства про видачу інструкцій про знесення клязуль взаємности, які знаходяться в різних законах, а особливо в праві промислового, кодексі поступування цивільного права і в уставі про опіку суспільну;

б) Просити про виклопотання дозволу на провадження без спеціальних дозволів гандлю як звиклого, так і окружного, а також провадити заклади ремісничі;

⁴³ ЦДАВО України, ф. 3696, оп. 2, спр. 505, арк. 180.

⁴⁴ М. Шаповал, *Op. cit.*, с. 20.

В. Піскун, *Родинне життя українських політичних емігрантів:...*

в) ділянці судівництва признати право убогих для українських емігрантів, а також названі обивателі Польщі не вимагали від емігрантів кавцій (грошова застава – В. П.) для забезпечення коштів процесу.

В ділянці опіки суспільної, щоб гміни та відповідні інституції уділяли б опіку бідним українським емігрантам на рівні з обивателями польськими, а також приміщували б їх до шпиталів, а особливо б. заборах Пруському та Австрійському.

а) Просити польські урядові чинники про видання відповідної інструкції, аби українських емігрантів приймали до праці в підприємствах державних так само урядових, а також підприємствах концесіонованих;

б) Просити, аби видавали безтермінові посвідчення на право праці;

в) Просити, щоб відповідні влади адміністративні також уділяли право на працю українським емігрантам, які прибули до Польщі після 1 січня 1922 р.

5. Просити відповідні влади про скасування обмежень вільного вибору місця замешкання, а також вільного пересування в межах Польщі.

6. Просити про зменшення обмежень при набуванні українськими емігрантами нерухомостей, аби дати можливість цим шляхом мати власний дах над головою.

7. Просити аби в доводах тожсамости, що тепер влади видають, було зазначено національність «українська», приналежність державна також українська, а не російська, місце народження Україна, а не Росія⁴⁵.

Зазначені питання були притаманні для всіх країн проживання емігрантів, які роками змушені були відчувати себе людьми другого сорту. А всі ці негаразди відбивалися на особистому житті людей.

Найпоширенішою хворобою, що в буквальному розумінні косила ще зовсім молодих людей, був туберкульоз. Від цієї хвороби пішла з життя донька Симона Петлюри Леся. Українська громада в еміграції фінансово допомагала родині, дізнавшись про ускладнення хвороби Лесі на початку 1936 р. Громадськість навіть утворила фонд на непередбачені потреби, пов'язані з родиною С. Петлюри, що склався зі спеціальних ощадностей і був таємницею небагатих людей. Проте

⁴⁵ ЦДАВО України, ф. 3508, оп. I, спр. 4, арк. 32–32зв.

коштів не вистачало, тому було оголошено відозви-звернення до людно-сти Волині з проханням про допомогу⁴⁶. Надавав допомогу і двоюрідний брат Лесі Степан Скрипник та інші знайомі.

Українська громада збирала кошти і на лікування дружини Олександра Удовиченка Вікторії з дому Яценко. Вона у 1918 р. вісімнадцятилітньою вийшла заміж за Олександра Удовиченка. У 1924 р. виїхала до Франції. Їй як зазначається в некролозі, “В ніч з 28 на 29 жовтня ц. р. почила після тяжкої і довгої хвороби Вікторія Удовиченко, дружина видатного нашого генерала Олександра Удовиченка на 26 році життя від туберкульозу”⁴⁷.

17 березня 1926 року також від туберкульозу у санаторії “На Плеше” у м. Плешове поблизу Праги помер український поет Юрій Дараган.

Як повідомлялося в некролозі, “21 березня в 6.30 вечора в Віноградській лікарні в Празі упокоївся на віки на 43 році життя від туберкульозу легенів, ускладненого туберкульозом гортані, професор Володимир Дмитрович Коваль”⁴⁸. Ще на початку ХХ ст. він став активним діячем кооперативного руху, був одним із організаторів та головою Централу Сільськогосподарських Кооперативів, а коли навесні 1917 р. утворилася Українська Центральна Рада, обрався її першим скарбником.

Як правило, жінки в еміграції не лише доглядали за дітьми, вели домашнє господарство, а й були активними учасницями громадського життя. Найпопулярнішою формою самоорганізації жінок були різноманітні жіночі товариства, об’єднання за професіями, опіка над шкільництвом. У кожній із країн перебування жінки утворювали “Союзи українок” та намагалися через представництво в міжнародних жіночих організаціях не лише відстоювати права жінок, а й ставити загальнонаціональні питання та спільно зі своїми чоловіками продовжувати боротьбу за відновлення незалежності України. У 1921 році українські жінки, які волею долі опинилися у Відні, заснували Українську національну секцію Міжнародної Ліги миру та свободи, Головою обрали Валерію О’Конор-Вілінську, до управи увійшли: Оксана Драгоманова-Храпко, Надія Суровцова, Івга Лоська, Олена Залізняк, Оксана Лотоць-

⁴⁶ Леся Петлюра, *Op. cit.*, с. 40.

⁴⁷ Вікторія Андріївна Удовиченко (*Некролог*), Тризуб, ч. 42(100) (1927) 29.

⁴⁸ *Пам’яті Володимира Коваля (Некролог)*, Тризуб, 19(72) (1927) 15.

В. Піскун, *Родинне життя українських політичних емігрантів:...*

ка-Токаржевська, Ольга Галаган⁴⁹. У свою чергу жінки країн, які стали переможцями у першій світовій війні, мали свої стосунки з емігрантами. Все це обговорювалося на Міжнародних конгресах. 10–16 липня 1921 року відбувся Жіночий конгрес. Газета “Воля” (Відень) напередодні самої події надрукувала редакційну статтю з цього приводу, де зазначалося:

“Збереться жіноцтво цілого світу – всі ті, що бажають людности миру і свободи. Станемо між ними ми – ті, що не мають віддавна миру, ті, що стратили свою свободу. Чи буде багато тих, хто б так прагнув осягнення лозунгів Ліги?

Tout comprendre – tout pardonner – будемо надіятись що найкращі представниці всіх націй зрозуміють нас, жінок України, Ірландії, Індії, Єгипту. В кожному разі користаймо з нагоди пізнати других і даймо другим пізнати нас!

Наше завдання навчити чужих жінок зрозуміти нас – завдання нелегке, бо різні психології націй пануючих і пригнічених. Багато місця може бути для незадоволення до нас, що зі зброєю в руках стояли на фронтах”⁵⁰.

З-поміж українських жінок, які в еміграції налагоджували громадське життя й брали активну участь у різноманітних організаціях, варто назвати також найактивніших: Софію Русову, Зінаїду Мірну, Ніну Онацьку, Оксану Лотоцьку-Токаржевську, Марію Лівницьку, Надію Суровцову (в першій половині 1920-х років, до повернення в УСРР), Лідію Садовську.

Родина Валентина і Лідії Садовських на початку еміграції жили у Варшаві, а в 1925 році переїхали до Праги, де з 1923 року діяв Український Жіночий Союз, що його очолювала Зінаїда Мірна. Відтоді, упродовж 20 років Лідія Садовська виконувала різні функції в управі: секретарки, заступниці голови, голови ревізійної комісії, голови культурно-освітньої комісії. “І на кожному пості виявляла широку ініціативу, знання справи, обов’язковість і педантичну точність”⁵¹. Після Другої світової війни радянські спецслужби заарештували й вивезли до СРСР Валентина Садовського, як одного з активних діячів УНР в

⁴⁹ Див.: Тамара Скрипка, *Оксана Драгоманова, Леся Українка: доля, культура, епоха*, вип. I, Луцьк, 2010, с. 80–81.

⁵⁰ *Жіночий конгрес (10–16 липня)*, Воля, ч. 1/2 (1921) 62–63.

⁵¹ Стефанія Нагірня, *Над могилою Лідії Садовської*, Наше життя, (1955, січень) 10–11.

еміграції, а Лідія Садовська померла в 1955 р. так і не дізнавшись про долю свого чоловіка.

Левко Лукасевич, який після закінчення навчання в Празі в 1924 році переїхав до Польщі, доволі складно переживав труднощі нового оточення, опанування мови та пристосування до чужих умов життя. А, як згадував, “особисте нещастя – смерть у 1925 році одинокої доньки пригнітило мене і дружину. Були це часи тяжкої депресії та великих намагань, щоб не втратити життєвої рівноваги, увійти в орбіту нормального життя повновартісної людини, щоб знайти собі місце під сонцем”⁵². Та молодий вік допомагав долати всілякі життєві труднощі, а розширення кола знайомств сприяло увіходженню в нове середовище. “Товариське життя розвивалось особистими контактами з членами нашого представництва в польському соймі – все це виключало почуття емігранта й емігрантського існування. Емігрантом я став аж у 1944 році! Моральною підпорою і помічником у моїй праці була мені моя дружина, яка поринула у вир громадської праці до чого звикла вже з часів перебування у Празі. Дружина працювала теж над літературними перекладами, а її громадська праця зосереджувалась, переважно, в Союзі Українок, в українському клубі та в українській дитячій школі. ... Жили ми всіма радостями й злиднями нашого населення під Польщею. Лиха було більше, як радостей, бо крім стихійного лиха, як голод в 1925 році, повинь 1927, 1929, 1933 рр. ще й відбувались постійні адміністративні заборони і систематичне нищення проявів організованого життя та його здобутків”⁵³.

Попри складнощі еміграційного життя деяким родинам вдалося належним чином облаштувати своє життя. Для прикладу можна назвати родину Івана Фещенка-Чопівського, який, взявши польське громадянство, уже на початок 1930-х років став відомим металургом у Польщі, доктором наук і користувався повагою своїх польських колег. Сам він описував один із важливих епізодів свого родинного життя.

“Улітку 1935 року купили ми в Крем’янецькому повіті на Волині хутір – 57 гектарів орної та присадибної землі, з мурованою поверховою хатою, садом і маленьким парком. Правда, хутір цей (приписаний до с. Млинівці Староолексинецької гміни) був досить

⁵² Левко Лукасевич, *Роздуми на схилку життя*, Нью Йорк; С. Бавид Брук (Українське православне видавництво Св. Софії), 1982, с. 158.

⁵³ *Ibid.*, с. 159.

В. Піскун, *Родинне життя українських політичних емігрантів:...*

далеко від залізничної станції (Корначівка – 18 км, Крем'янець – 32 км), однак його положення між Почаєвом (16 км) та Вишнівцем (6 км) так нам подобалося, що ми з дружиною вирішили приготувати собі там гніздо на старість.

Це було зовсім помилкове вкладення капіталу. Хутір був замалий, щоб завести інтенсивне господарство, та завеликий для господарства «селянського» типу. Помимо того, що довелося чотири роки поспіль вкладати великі кошти в побудову господарських будинків (стодола, стайня, шпихлір, возівня), то і на майбутнє не зносилося на прибуток, хіба що осіли б ми самі особисто на господарстві. Деяку сатисфакцію давало почуття «власности» на етнічно рідній землі. Туди перевезли ми частину меблів, бібліотеку, влаштували чотири спальні кімнати, їдальню, кухню – одно слово, – з'явилась у нас друга хата, де ми відтоді проводили кожного року два літні місяці. Хутір називався Jeżow, але ми воліли писати його Jerzów і називати по-українськи «Юркове» – на честь нашого сина, який, може, став би в будучому агрономом. Мріяли ми, що наш хутір стане українським культурним осередком... поволі, однак, ми вросли в місцевий ґрунт, думав я, що бодай діти мої не залишаться «емігрантами», а будуть мати свою ближчу «малу батьківщину» ... Воно, може, так би ся і стало, якби не війна 1939 року»⁵⁴.

Війна зруйнувала всі надії на майбутнє, була немилосердною й до долі І. Феценка-Чопівського, якого 14 березня 1945 року заарештовано органами НКВД в м. Катовіце, Польща, 2 жовтня 1945 р. засуджений Військовим трибуналом військ МВС Київської області за ст. 54-3 та ст. 54-13 КК УРСР до 10 років позбавлення волі. Помер 2 вересня 1952 року після тривалої хвороби в таборі Абезь.

Отже, незважаючи на складнощі побуту, обмеженість можливостей у більшості родин панувала атмосфера дружби і взаєморозуміння. А об'єднання навколо громадських організацій, культурологічних, спортивних (переважно молоді) давало можливість до тіснішого спілкування. Саме в цей час запрацювала система надання допомоги як для конкретних емігрантів, так і на гуртовому рівні: створення бібліотек, архівів, музеїв тощо зусиллями самоорганізованих громад емігрантів у різних країнах.

⁵⁴ І. Феценко-Чопівський, *Хроніка мого життя*, Іван Феценко-Чопівський. Життєписно-бібліографічний нарис, Л., 2000, с. 188–189.